

Het blijft mensenwerk. Een humanistische visie op spirituele dimensies van goed ouder worden

Prof. dr Peter Derkx, Universiteit voor Humanistiek, Afscheidsrede, 30 juni 2017

Op 1 juli 1977, morgen precies veertig jaar geleden, begon ik als docent filosofie aan het Humanistisch Opleidings Instituut, de H.B.O.-opleiding die in 1989 overging in de Universiteit voor Humanistiek. Ik weersta de verleiding om bij mijn afscheid lessen te trekken uit veertig jaar werken aan een humanistische instelling voor hoger onderwijs. Net als bij mijn inaugurele rede als hoogleraar in 2004 zal ik een tamelijk specifiek onderwerp behandelen vanuit humanistisch perspectief. Deze keer heb ik gekozen voor het thema spiritualiteit en goed ouder worden.

Voordat ik daarmee van start ga, wil ik een misverstand voorkomen. Dat ik in 2004 de multiculturele samenleving besprak¹ en dat ik me nu richt op spiritualiteit, moet niet worden opgevat als uiting van mijn persoonlijke ontwikkeling of mijn eigen ouder worden. Ik vind politieke ontwikkelingen en samenlevingsstructuren even belangrijk als toen. Zoals toen ben ik ook nu van oordeel, dat een levensbeschouwing zowel politieke, maatschappelijke en institutionele kwesties betreft als meer persoonlijke keuzes en vragen van levenskunst. Humanisme is zowel een humaniserings- als een zingevingskader. En ik denk ook nog steeds dat persoonlijke en maatschappelijke thema's elkaar vaak raken. Vaker en indringender dan veel mensen denken.

Welnu, waarom vind ik het van belang spirituele dimensies van goed ouder worden te bespreken vanuit humanistisch gezichtspunt? Dat heeft natuurlijk allereerst te maken met het gegeven dat ik, aangespoord door het toenmalige College van Bestuur, samen met

¹ Derkx 2004.

Joep Dohmen, Jan Baars, Roelof Hortulanus en anderen in 2008 gestart ben met het onderzoeksproject Goed ouder worden. Het bijzondere van ons onderzoek was en is dat wij ons richten op levensvragen ofwel sociaal-existentiële vragen in verband met ouder worden. Wij richten ons niet in de eerste plaats op de politieke economie van pensioenen en het zorgstelsel. En ook niet op de vraag hoe de lichamelijke of psychische gezondheid van ouderen behouden en verbeterd kan worden. Wij houden ons bezig met de vraag hoe en onder welke condities mensen bij het ouder worden hun leven als zinvol (kunnen) ervaren. Deze existentiële vraag is volgens historicus Tom Cole de laatste tweehonderd jaar uit het gezichtsveld verdwenen, terwijl ouder worden in de eerste plaats een op te lossen biomedisch probleem werd.² De Universiteit voor Humanistiek is een levensbeschouwelijke universiteit en daarom is zingeving een van de hoofdthema's in haar onderwijs en onderzoek.³ Maar wat een zinvol leven is, is geen eenvoudige zaak. En soms wordt ook de voorkeur gegeven aan andere terminologie. Behalve over 'zingevingsvragen', 'levensvragen', 'bestaansvragen' en 'existentiële vragen', spreken mensen in het voetspoor van Harry Kunneman over 'trage vragen'. Het inhoudelijke veld van dit soort vragen wordt bovendien aangeduid met termen als 'geloof', 'levensovertuiging', 'religiositeit', 'geestelijk leven' en, jawel ... 'spiritualiteit'. Ton Jorna heeft jarenlang gepleit voor 'spiritualiteit' als de beste aanduiding voor waar het in een levensbeschouwing en in humanistische geestelijke begeleiding in de kern om gaat. Een andere collega, Carlo Leget, koos in zijn oratie uit 2013 ('vooralsnog' voegde hij eraan toe) niet voor de term 'zingeving' maar voor 'spirituele zorg'.⁴ Onlangs schreef hij echter dat over de termen 'spiritualiteit' en 'zingeving' doorlopend discussie is en dat beide omstreden zijn. Ik citeer Leget: 'zingeving stuit op verzet omdat het een eenzijdige nadruk zou leggen op cognitieve processen, en spiritualiteit zou te religieus of zweverig zijn.'⁵ Dus als ik vandaag spreek over spiritualiteit heb ik het over een thema dat verband houdt met het levensbeschouwelijke karakter van de Universiteit voor Humanistiek en heb ik het tegelijk over een controversiële zaak. Alleen al over het gebruik van het juiste woord blijken veel mensen zich op te winden.

² Cole 1992: xxv.

³ Derkx 2016: 242.

⁴ Leget 2013: 30.

⁵ Leget 2016: 25.

Sommige humanisten zijn van mening dat spiritualiteit en humanisme elkaar bijten.⁶ Men hoeft echter niet lang te zoeken naar humanistische auteurs die dit te simpel vinden. De geschiedenis van het Humanistisch Verbond toont aan dat er veel humanisten zijn geweest die uitdrukkelijk onderscheid maakten tussen de betekenis van de woorden ‘godsdienstig’ en ‘religieus’. Na dat onderscheid benadrukt te hebben, wezen zelfs hoofdbestuurder P. Schut en voorzitter J.P. van Praag ‘godsdienstig humanisme’ af als een *contradictio in terminis*, maar pleitten ze wel voor ‘religieus humanisme’ als een belangrijke mogelijkheid.⁷ Verschillen tussen de ‘religieuze’ en ‘rationele’ humanisten waren dat de religieuze humanisten meer open stonden voor en belang hechtten aan introspectie, beleving, emoties en rituelen.⁸ Mijn indruk is dat in het Nederlandse taalgebied sinds ongeveer 1990 meer gesproken en geschreven wordt over ‘spiritueel’ dan over ‘religieus’ humanisme. Dit lijkt momenteel ook te gelden voor het Engelse taalgebied. Zie bijvoorbeeld het hoofdstuk ‘Spirituality’ van Jeaneane Fowler in *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism* uit 2015 en het hoofdstuk ‘Secular Spirituality’ van Robert Fuller in *The Oxford Handbook of Secularism* uit 2017. Hoofdstukken over religieus humanisme ontbreken in deze bundels.⁹ Waarschijnlijk heeft dit te maken met verschillende associaties van de woorden ‘religion’ en ‘spirituality’. ‘Religion’ klinkt meer formeel, georganiseerd, collectief en uiterlijk gedrag betreffend, ‘spirituality’ meer informeel, ongebonden, individueel en het innerlijk betreffend.

Belangrijke Nederlandstalige auteurs over spiritueel humanisme zijn de filosofen Koo van der Wal, Otto Duintjer en Leo Apostel.¹⁰ Volgens Van der Wal is ware menselijkheid niet

⁶ Er zijn ook godsdienstige auteurs die vinden dat humanisten nooit een adequaat theoretisch concept van spiritualiteit kunnen ontwikkelen, omdat humanisten niet inzien dat ook het hart van hun ongodsdienstige spiritualiteit bestaat uit het groeiend bewustzijn van het meest innerlijke eigen zijn, en dat wil volgens hen zeggen van wie we echt zijn in de ogen van God, onze Schepper. Zie Blommestijn 2010: 30.

⁷ M.i. hoeft ook godsdienstig humanisme niet per se een *contradictio in terminis* te zijn. Het hangt er natuurlijk vanaf wat je onder God verstaat. Zie bijvoorbeeld Polak 1947 [1931]: noot 10, pp. 120-124 en Dewey 1991 [1934]: 52. Het woord ‘God’, indien het wordt behouden, krijgt dan wel een heel andere betekenis dan doorgaans in theïstische kring.

⁸ Kuijman 2001; Van Praag 1981.

⁹ Copson & Grayling eds. 2015; Zuckerman & Shook 2017.

¹⁰ Van der Wal 2008 (oorspronkelijk 1988); Duintjer 2002 (oorspronkelijk 1993); Apostel 1998 (oorspronkelijk 1994).

mogelijk zonder honorering van de religieuze of spirituele dimensie van het bestaan. Zijn tekst uit oorspronkelijk 1988 begint met een uiteenzetting over 'religieus humanisme', maar halverwege stelt hij dat er 'momenteel' een sterke hang is naar 'spiritualiteit' en dat die in hoge mate overlapt met 'religiositeit'. Duintjer en Apostel pleiten in teksten uit oorspronkelijk 1993 en 1994 voor een humanistische spiritualiteit, waarbij Apostel uitdrukkelijk spreekt van 'atheïstische spiritualiteit'. Voordat ik inga op de spirituele dimensies van goed ouder worden, geef ik kort aan wat Apostel onder spiritualiteit verstaat. Ik doe dat om dit lastige begrip verder te introduceren en om het minder vaag en zweverig te maken.

De in 1995 overleden Vlaamse filosoof Leo Apostel erkent dat de meest gangbare betekenissen van 'spiritualiteit' verwijzen naar bidden tot een God, naar reflecteren over 'heilige teksten', naar deelname aan ritueel en cultus, en naar mediteren. Toch heeft het volgens hem bij nader inzien wel zin om over niet-theïstische spiritualiteit te spreken. Dat komt omdat wat gebeurt in godgelovige spiritualiteit in de kern neerkomt op twee processen die ook voor atheïsten van groot belang kunnen zijn. Het komt neer op (a) een zich bewust plaatsen in het grootste geheel waartoe men denkt te behoren, en (b) een zich richten op de basisdoelen, de ultieme doelen in dienst waarvan men het eigen leven stelt. Wanneer niet-theïsten een deel van de dag reserveren voor zulke situering en richting dan ontwikkelen zij een spiritualiteit. En als al hun activiteiten (in familie, beroep en zelfs vrije tijd) worden getekend door wat ze in deze regelmatig terugkerende bezinning in zich ontwikkelen, dan leiden ze ook als agnosten en atheïsten een spiritueel leven. Apostel benadrukt dat spiritualiteit geen piekervaring is, maar een weg, een kunst, een strategie. Ik concludeer dan ook dat volgens hem Van der Wals religieuze houding nog geen spiritualiteit is. Voor Van der Wal betekent spiritualiteit 'leven uit een ideële inspiratie, uit een levensconcept dat men zich innerlijk eigen gemaakt heeft en nu in de vorm van een bepaalde levenshouding praktiseert.'¹¹ Van spiritualiteit is volgens Apostel echter alleen sprake als je een dagelijks patroon volgt van bezinningsactiviteiten of -rituelen. Ik vermoed dat Apostel ook Joep Dohmens 'moral lifestyle for later life'¹² niet een spirituele weg

¹¹ Van der Wal 2008: 72.

¹² Dohmen 2013: 42-50; Dohmen 2014: 330-341.

gevonden zou hebben, omdat die morele levensstijl te veel een kwestie blijft van het eenmalig nemen van belangrijke beslissingen en niet een vaste dagelijkse bezinningspraktijk is.

Het eerste spirituele proces waar Apostel over spreekt, zich plaatsen in het grootste geheel, komt neer op zichzelf overstijgen, 'transcenderen', van het gewone en alledaagse overstappen naar een grotere, ruimere, diepere werkelijkheid. Dat gebeurt bijvoorbeeld als men in meditatie een scherp aandachtige houding weet te handhaven die totaal niet selecteert. Een dergelijke open aandacht voor alles wat zich in ons bewustzijn voor zal doen, situeert ons in het grootste geheel, de werkelijkheid als zodanig. Andere, minder abstracte voorbeelden van zich plaatsen in het grootste geheel zijn die waarin men zich verdiept in het beeld van een kruis of mandala, in de klank van een ritueel gebed, in een voorwerp als een bloem of een witte muur, of in een gebeuren als de kruisweg van Jezus of de geschiedenis van de mensheid. Wat door anderen ook wel genoemd wordt als geregelde manier om zich te situeren in de werkelijkheid als geheel is yoga, wandelen, tai chi, *life review*, muziek en, door Hans Alma,¹³ kunst in het algemeen. Alles wat onafhankelijk is van ons en ons overstijgt terwijl het toch concreet voor ons bestaat, kan volgens Apostel een 'spirituele weg' worden. De ervaring van transcendentie heeft volgens hem waarschijnlijk te maken met wat hij decentratie noemt, on-zelf-zuchtig leven, niet meer leven vanuit een ik maar vanuit de omringende werkelijkheid, leven dus vanuit een groter geheel, vanuit een centrum dat ons overstijgt.

En zo komen we dan bij het tweede spirituele proces dat Apostel onderscheidt: een zich richten op de basisdoelen, de ultieme doelen in dienst waarvan men het eigen leven stelt. Door een vaste dagelijkse praktijk van zich bewust plaatsen tegenover het grootste geheel waartoe men denkt te behoren en door de decentratie die daarmee gepaard gaat, verdwijnt de focus op het belang van eigen persoon, eigen volk, eigen cultuur, eigen taak. Die belangen worden opgenomen in een meer omvattende zorg voor de hele werkelijkheid. Dit ruimere perspectief leidt tot een ervaring van innerlijke vrijheid. Empathie en emancipatie treden op en doodsangst wordt minder. Dit geeft aan de totale werkelijkheid en aan het

¹³ Alma 2007; Alma 2008.

eigen leven een in de kern positieve waarde. De zinvraag krijgt geen antwoord, maar wordt niet meer gesteld. Spiritualiteit redt niet van lijden, pijn, nederlaag of vernietiging. Ze bevrijdt alleen van de innerlijke wanhoop die daarmee gepaard gaat, omdat ze de werkelijkheid doet aanvaarden zoals ze is omdat ze is. Spiritualiteit inspireert en geeft steun en ze leidt tot een meer omvattende zorg voor de hele werkelijkheid, maar ze fundeert geen ethiek noch antwoorden op zingevingsvragen. Voor de primaire of laatste doelen waarmee men zich verbindt, betekent dit dat ze ruimer en omvattender en minder egocentrisch worden. Welke specifieke doelen dat dan moeten zijn, daar geeft de spirituele ervaring geen uitsluitsel over. Ethische waarden, doelen, regels en deugden en ook zingevingspatronen kunnen niet anders dan met rationele en profane argumenten en overwegingen worden verdedigd en verantwoord. Een spirituele weg, een vorm van levenskunst, houdt de moed erin bij het realiseren van levensdoelen. Door de gerichtheid op het grotere geheel van leven en wereld te onderhouden, door dagelijks stil te staan, zorgt spiritualiteit ervoor dat onze levensdoelen niet in de hectiek van het alledaagse leven ongemerkt uit het zicht verdwijnen.

Spiritualiteit heeft volgens Apostel – en ook volgens Alphons van Dijk - gevaren en verleidingen.¹⁴ Wie bijvoorbeeld leert mediteren bij een meester, loopt het gevaar hem na te bootsen en zo door de overgave aan één mens het contact te verliezen met de overstijgende werkelijkheid. Wie zelf in min of meer grote mate als meester optreedt, loopt het gevaar zijn binding aan zijn ik, die hij overwonnen had, weer te versterken. En er zijn meer gevaren. Spiritualiteit kan magie en machtsuitoefening worden. Spiritualiteit kan misbruikt worden om kennis en voorrechten te reserveren voor een ingewijde elite. Spiritualiteit kan genot als niet-essentieel neveneffect hebben, maar genieten van spiritualiteit als doel past beslist niet bij leven vanuit een centrum dat men niet zelf is. De geschiedenis leert ook steeds opnieuw, dat spirituele groepen de tendens vertonen tot groepen te verworden met een autoritaire hiërarchische structuur.

¹⁴ Zie naast Apostel 1998 Van Dijk 1993.

Het voorgaande geeft enige achtergrond om beter te kunnen volgen wat ik bedoel als ik het heb over spiritualiteit. Wat nu valt er te zeggen over de spirituele dimensies van goed ouder worden? Daar is enige wetenschappelijke aandacht voor, maar niet heel veel. In de internationale gerontologie van de laatste twintig jaar is 'successful aging' de dominante uitdrukking voor goed ouder worden.¹⁵ Succesvol ouder worden werd door Rowe & Kahn gedefinieerd als (1) het klein houden van de kans op ziekte en ziektegerelateerde beperkingen, (2) het optimaliseren van lichamelijk en cognitief functioneren en (3) actief betrokken blijven bij het leven. Op dit concept van succesvol ouder worden, en de nog smallere manier waarop het vaak in studies gebruikt wordt, is veel kritiek gekomen. Het wordt wel gezien als eerder een model van een verlengde middelbare leeftijd dan van de ervaring van mensen die echt oud worden.¹⁶ Recent heeft een groep onderzoekers van de Vrije Universiteit Amsterdam onder leiding van Martijn Huisman geprobeerd een groot deel van die kritiek te ondervangen en voorgesteld om de definitie van succesvol ouder worden te verbreden en te verbeteren. Onder meer door mensen bij wie objectief een chronische ziekte is vastgesteld niet uit te sluiten van succes bij het ouder worden.¹⁷

Zijn er ook mensen geweest die voorgesteld hebben om de definitie van 'succesvol ouder worden' uit te breiden met een spiritueel aspect? Jazeker! In 2002 is er door Crowther, Achenbaum en andere auteurs uit de VS al een voorstel gedaan om het model van 'successful aging' aan te vullen met de volgens hen belangrijke vergeten factor 'positive spirituality'.¹⁸ Ze spreken over positieve spiritualiteit, omdat ze afstand willen nemen van een spiritualiteit die leidt tot bijvoorbeeld terroristische aanslagen. 'Positive spirituality' betreft geloofsovertuigingen en waarden en combineert aspecten van georganiseerde godsdienst en ongebonden spiritualiteit die positieve effecten hebben op de gezondheid van ouderen. Die aspecten en positieve effecten zijn er, maar toch vind ik dit een teleurstellend zwakgebod. Als spiritualiteit alleen maar belangrijk is omdat ze bijdraagt aan gezondheid, dan hoeft ze niet als apart onderdeel toegevoegd te worden aan de definitie van succesvol ouder worden. Want gezondheid zit daar al in. Het lijkt er echter op, en

¹⁵ Rowe & Kahn 1997.

¹⁶ Johnson & Walker in Johnson & Walker (eds.) 2016: 2.

¹⁷ Kok et al 2017.

¹⁸ Crowther et al 2002.

Carol Ryff heeft me dat bevestigd, dat zaken als spiritualiteit en het leven als zinvol ervaren in de VS alleen aandacht en onderzoekbeurzen waard worden geacht, als je kunt aantonen dat ze tot een betere gezondheid leiden. En gezondheid dan tamelijk smal opgevat.¹⁹ Ik hoop dat dit in Nederland minder het geval is. Naar mijn oordeel is het leven als zinvol ervaren uiterst belangrijk, ook los van of het bijdraagt tot gezondheid of geluk of nog iets anders. En in termen van maatschappelijke relevantie zijn zinvol leven, spiritualiteit, creativiteit en generativiteit veel belangrijker uitkomsten dan individueel welbevinden. Zoals Coleman & O'Hanlon schrijven, ik citeer: 'Gerontological research has perhaps been impoverished by an over focus on individual subjective well-being as the primary outcome variable.'²⁰

Ik moet me hier beperken en ik doe dat op twee manieren. Ten eerste beperk ik me verder tot de eind 2016 verschenen bundel *Spiritual Dimensions of Ageing*, onder redactie van Malcolm Johnson en Joanna Walker.²¹ In deze collectie is van veel van de belangrijkste auteurs op dit gebied een hoofdstuk opgenomen. De tweede manier waarop ik me nu beperk is in de manier waarop ik dit boek behandel. Ik kan onmogelijk alle zeventien hoofdstukken langs gaan en ga alleen in op enkele punten die er voor mij uitspringen.

Allereerst moet gezegd worden, dat de redacteuren de auteurs van de verschillende hoofdstukken de vrije hand hebben gelaten in wat ze onder spiritualiteit verstaan. Zo geven de Amerikaanse gerontoloog Robert Atchley en de Australische theologe Elizabeth MacKinlay in de twee eerste hoofdstukken al meteen zeer uiteenlopende visies op spiritualiteit. Atchley stelt (op de manier zoals Duintjer dat ook doet) dat essentieel voor spiritualiteit is het vermogen om 'pure being', het zuivere zijn, het zijn zelf, te ervaren.²² Het gaat om een intens besef van aanwezigheid, niet bezoedeld door begrippen, taal, denkkaders en andere cultuurelementen. Ik geloof zelf niet in ervaring vrij van enige

¹⁹ Zie Huber & Garssen 2016 voor een veel bredere, positieve opvatting van gezondheid.

²⁰ Coleman & O'Hanlon 2017: 58.

²¹ Johnson & Walker (eds) 2016. Een minder recent, iets minder internationaal, maar enigszins vergelijkbaar boek is Bouwer (ed.) 2010, met onder meer artikelen van Jan Baars, Arjan Braam et al, Gerben Westerhof, Frans Vosman & Andries Baart, en Frits de Lange.

²² Atchley in Johnson & Walker (eds) 2016: 13.

culturele bezoedeling, maar in elk geval heeft MacKinlay het helemaal niet over het ervaren van het zuivere zijn los van cultuur.²³ Haar visie op spiritualiteit stelt zingeving zo centraal dat het ongeveer hetzelfde wordt. Dat geldt niet alleen voor haar, ook de in spiritualiteitsland zeer bekende Susan McFadden en Albert Jewell presenteren spiritualiteit in termen van zingeving.²⁴ MacKinlay presenteert een universeel menselijk model van zes spirituele taken bij het ouder worden. Deze zes taken zijn: ten 1ste het vaststellen van wat de centrale, diepste of ultieme zin van of in het eigen leven is; meestal blijkt die zin in de sfeer van persoonlijke relaties te liggen en praktisch nooit in de sfeer van werk; de 2de spirituele taak is het antwoorden daarop met cultureel bepaalde symbolen en rituelen; ten 3de een op het eigen zelf gerichte, zelfgenoegzame houding veranderen in een zelf-overstijgende, kwetsbare houding; ten 4de het vinden van de uiteindelijke, laatste zin van het leven, als men in het besef van eindigheid het eigen levensverhaal als geheel overdenkt; ten 5de het vinden en onderhouden van persoonlijke relaties en voorkomen van isolement, wat voor zingeving van ouderen een cruciaal punt is met het overlijden van steeds meer familieleden en vrienden; en de 6de, een overkoepelende, spirituele taak is: het vinden en vasthouden van hoop bij het ouder worden door zin te ervaren, bevredigende relaties te onderhouden en zelf-transcendentie te ontwikkelen. Als ik denk aan mijn eigen opvatting over wat een zinvol leven is,²⁵ dan komt het erop neer dat MacKinlay daarin de nadruk legt op verbondenheid, morele waarde en coherentie of begrijpelijke samenhang en dat ze bovendien aandacht vraagt voor het belang van hoop en symbolen en rituelen. MacKinlay stelt dat de zes spirituele taken gemeenschappelijk zijn voor het proces dat alle ouderen meemaken, ongeacht levensbeschouwing en cultuur. Maar ze benadrukt ook dat deze taken nooit worden uitgevoerd in deze abstracte algemene vorm. Mensen leven in culturen en levensbeschouwelijke groepen en dan krijgen de zes spirituele taken een specifieke vorm en invulling. Haar universele model van spirituele taken en het proces van ouder worden wordt door haar gespecificeerd en uitgewerkt voor christenen. Zo zou het volgens haar ook uitgewerkt kunnen worden voor wat ze 'secular spirituality' noemt.

²³ MacKinlay in Johnson & Walker (eds) 2016.

²⁴ Jewell in Johnson & Walker (eds) 2016; McFadden 1996.

²⁵ Die werk ik op het ogenblik samen met Pien Bos, Hanne Laceulle en Anja Machielse verder uit. Zie ook Derkx 2011, 2013 en 2015.

Daarmee kom ik op een ander punt. *Spiritual Dimensions of Ageing* is een boek dat grotendeels handelt over de spiritualiteit van christenen. Slechts enkele van de zestien auteurs wijden een paar woorden aan niet-godsdienstige spiritualiteit. Maar niemand werkt een humanistische of atheïstische spiritualiteit voor het ouder worden uit. Paul Higgs is zelfs van mening dat godsdienst met een ouderwets-transcendente theologie en collectieve rituelen pastoraal meer te bieden heeft aan ouderen in de zogenaamde 'fourth age'.²⁶ Dat zijn dus ouderen die zeer kwetsbaar en afhankelijk zijn en vaak ook zozeer tekenen van dementie vertonen dat een sterk individuele en ongebonden spiritualiteit voor hen buiten bereik ligt. Peter Coleman sluit zich daarbij aan in de bespreking van de resultaten van zijn vergelijkend onderzoek in Engeland en Roemenië/Bulgarije naar de houding van 75+ers ten opzichte van rituelen. Wel moet gezegd worden, dat Coleman samen met Peter J. Wilkinson in een eerder artikel verslag heeft gedaan van onderzoek onder 60+ers waarin paarsgewijs vijf overtuigde joden en christenen werden vergeleken met vijf overtuigde atheïsten. Elk paar van een godgelovige en een atheïst had eenzelfde probleem of verlies te verwerken, bijvoorbeeld het verlies van de partner of het ternauwernood overleven van darmkanker.²⁷ Voor deze ouderen in hun zogenaamde 'third age' bleek dat de atheïsten even goed het hoofd konden bieden aan hun problemen als de godsdienstige personen met wie ze vergeleken werden. Ook atheïstisch en agnostisch humanisme kunnen voor mensen de vier functies vervullen die Richard Dawkins toeschrijft aan traditionele religies: steun, verklaring, troost en inspiratie. Wetenschap, kunst en de universaliteit van de *condition humaine* spelen in het humanisme daarbij een belangrijke rol. Wilkinson & Coleman spreken het vermoeden uit dat bij het omgaan met ernstige probleemsituaties niet zozeer de inhoud van een geloofsovertuiging van belang is, maar veel meer de kracht van de overtuiging. Of men eerdere twijfels heeft overwonnen en tegenwerpingen doordacht.

Filosoof Harry Moody bespreekt in zijn hoofdstuk het belang van dromen als aanwijzingen vanuit het onbewuste voor hoe we kunnen leren zelf ons leven richting te geven.²⁸ Hij vindt

²⁶ Higgs in Johnson & Walker (eds.) 2016: 151.

²⁷ Wilkinson & Coleman 2010. Zie ook Wilkinson & Coleman 2011 en Coleman & O'Hanlon 2017: 126.

²⁸ Moody in Johnson & Walker (eds.) 2016.

‘dreamwork’, het cultiveren en vertalen van dromen, duidelijk heel belangrijk. Ik doe niet zo veel met dromen, maar ik heb er ook niets op tegen als mensen hun eigen dromen gebruiken als aanjagers voor reflectie en ze een regulier onderdeel maken van hun spirituele praktijk. Ik ben wel geneigd argwanend te zijn als deskundige droomwerkers (priesters, psychologen, enzovoorts) gaan vertellen hoe de dromen van anderen geïnterpreteerd moeten worden. Te meer omdat de inhoud van dromen gerelateerd zal zijn aan referentiekaders van de dromer. Met Jan Hein Mooren en Marja Moors denk ik dat de dromer zelf altijd het laatste woord hoort te hebben over de juistheid van een droominterpretatie.²⁹

Het hoofdstuk van historicus Andrew Achenbaum handelt over de fabels van Aesopus als spirituele toetssteen voor goed ouder worden.³⁰ Hier speelt iets vergelijkbaars als bij dromen. Fabels, poëzie, romans, toneelstukken gelden als fictie. Het lijkt me een interessante maar ook ingewikkelde vraag hoe de fictionaliteit van dromen zich verhoudt tot de fictionaliteit van bijvoorbeeld romans. Met Achenbaum ben ik van mening dat het lezen (en met anderen bespreken) van literaire werken zich heel goed laat integreren in iemands spirituele praktijk. Romans, korte verhalen en ook films laten zich heel goed gebruiken in spirituele oefeningen, met name omdat ze ons niet alleen intellectueel aanspreken maar ook zintuiglijk en emotioneel. De rol van deskundigen vind ik bij romans anders dan bij dromen. Bij dromen beslist de dromer uiteindelijk altijd zelf over de juistheid van een interpretatie. Bij romans en films beslist niet elke individuele lezer of kijker dat. Lezers kunnen een roman aantoonbaar verkeerd interpreteren, omdat een interpretatie aan de vastliggende tekst kan worden getoetst. Goede recensenten en literaire critici kunnen belangwekkende nieuwe perspectieven toevoegen aan de interpretatie door ‘gewone’ lezers. Iets dergelijks geldt voor gesprekken tussen gewone lezers onderling, bijvoorbeeld in leesclubs. Lezers kunnen elkaars interpretaties aanvullen en corrigeren. Dit alles neemt natuurlijk niet weg, dat ook hier, net als bij dromen, elke lezer zelf beslist of en hoe een boek invloed heeft op zijn of haar praktijk van leven. Achenbaum merkt nog op, dat als ze als spirituele hulpbron worden gelezen of bekeken, literaire werken en films wel

²⁹ Mooren 2011: 186.

³⁰ Achenbaum in Johnson & Walker (eds) 2016.

met zorg moeten worden gekozen. Naast de fabels van Aesopus hoort voor hem blijkbaar ook het bijbelboek Job tot de belangrijke spirituele bronnen. Achenbaum publiceerde eerder, in 1991, een artikel over Job en het bereiken van wijsheid.³¹ De vrijdenker en humanist Piet Spigt publiceerde in 1965 ook een interessant artikel over het boek Job en pogingen om met het 'niet verdiende' menselijke leed in het reine te komen. Hij toonde daarmee aan, voor wie dat nog nodig heeft, dat humanisten vrijelijk kunnen kiezen uit de hele wereldliteratuur zonder zich bij voorbaat te hoeven bekommeren om levensbeschouwelijke scheidslijnen.³² Alle literatuur is per slot van rekening menselijk cultuurproduct en kan als zodanig worden gelezen en beoordeeld.³³

De bundel van Johnson & Walker bevat nog veel meer lezenswaardigs, maar ik zal nog slechts een punt bespreken, een punt dat door het hele boek heen voortdurend terugkomt. Het gaat om de gedachte dat mensen met en door het ouder worden spiritueler worden. Atchley maakt in zijn hoofdstuk en in een artikel uit 2011 een aantal opmerkingen in deze richting.³⁴ Met Lars Tornstam en diens gerotranscendentietheorie stelt hij bijvoorbeeld dat mensen vanaf de middelbare leeftijd steeds meer naar binnen keren, tenzij dat natuurlijke proces wordt belemmerd door maatschappelijke verwachtingen of discriminatie. Een moeilijk te toetsen claim, lijkt me. De complexiteit van deze kwestie komt in de bundel duidelijk naar voren in het hoofdstuk van Vern Bengtson & Malcolm Johnson en elders in artikelen van Arjan Braam en anderen.³⁵ Het is praktisch onmogelijk om te onderscheiden tussen wat het gevolg is van het proces van ouder worden en wat van historische en maatschappelijke ontwikkelingen, en van het behoren tot verschillende geboortecohorten. De Noorse filosoof Arne Naess schrijft, ik citeer:

'There is something fundamentally wrong when only older people reflect on that which is significant in life, while younger ones, who have their lives before them, simply have no time to do so. They often have so much to do, so many goals, big and small, that they do not have time or opportunity to reflect on what is almost incredible: that today they actually are in the

³¹ Achenbaum & Orwoll 1991.

³² Spigt 2014 (oorspronkelijk 1965). Zie ook Spong 2011.

³³ Derkx 2015.

³⁴ Atchley in Johnson & Walker (eds) 2016; Atchley 2011.

³⁵ Bengtson & Johnson in Johnson & Walker (eds) 2016; Braam et al 2006; Braam et al 2016.

*land of the living. And that the others surrounding them are their fellow creatures and human beings like themselves.*³⁶ Einde citaat.

Het is heel goed mogelijk dat het waar is dat oudere mensen van nu over het algemeen spiritueler zijn dan jongere mensen, maar dat dat vooral het gevolg is van verschillen in culturele socialisatie en van de maatschappelijke organisatie van de levensloop en niet van het zogenaamde natuurlijke proces van ouder worden. Misschien werden mensen vroeger spiritueler grootgebracht. En veel mensen krijgen pas de tijd en stimulans om stil te staan bij wat ze echt belangrijk vinden in het leven, als ze met pensioen gaan. Maar dat met pensioen gaan moet steeds later volgens de neoliberale ideologie die met Reagan en Thatcher rond 1980 de wind in de zeilen kreeg. Een kern van het neoliberale beleid is dat het aanbod van zo goedkoop mogelijke arbeidskrachten omhoog moet, ook als er te weinig banen zijn, en dat het afgelopen moet zijn met de beschermde status van ouderen en vrouwen (en in de VS zelfs zieken). Oudere mensen (behalve de meest kwetsbare oudste ouderen) moeten gedwongen worden om langer te werken of als werklozen te concurreren op een ruime arbeidsmarkt, en AOW en overheidspensioenen moeten omlaag en/of worden geprivatiseerd. Dat moet omdat het niet anders kan. Er is geen andere keus. Iedere stap in het neoliberale traject is en wordt gepresenteerd als onvermijdelijk, apolitiek en louter 'evidence-driven', terwijl het om zeer twijfelachtige politieke keuzes gaat.³⁷ De titel van mijn verhaal 'Het blijft mensenwerk', slaat dus niet alleen op humanistisch verzet tegen het schijnbaar uitbesteden van menselijke zingeving en bewustzijnsverhoging aan een bovennatuurlijke God of andere hogere macht. Mijn titel slaat ook op even humanistisch verzet tegen wat Dale Dannefer en Hanne Laceulle 'naturalization' noemen.³⁸ Mede door de maatschappelijke organisatie van de levensloop is de ruimte voor en neiging tot spiritualiteit in belangrijke mate, maar op een verborgen manier, product van menselijk handelen en sociale interactieprocessen. Een schokkend boek als John Macnicol's *Neoliberalising Old Age*³⁹ lijkt dus op het eerste gezicht niets te maken te hebben met spiritualiteit, maar heeft dat uiteindelijk wel degelijk. Zingeving en humanisering zijn met elkaar verbonden. Het zou veel beter zijn als alle volwassenen, jong en oud, zolang als het

³⁶ Naess 2002 (oorspronkelijk in het Noors verschenen in 1998): xii. Zie ook Wilkinson & Coleman 2010: 358-359.

³⁷ Macnicol 2015: 21 en 202.

³⁸ Dannefer 1999; Laceulle 2011: 37-38.

³⁹ Macnicol 2015.

kan, in deeltijd zouden werken en zouden worden uitgedaagd om regelmatig stil te staan bij wat er voor hen echt toe doet. Spiritualiteit zet de tijd niet stil, maar zorgt er door regelmatig terugkerende bezinningsoefeningen voor dat wat in ons verleden en in onze toekomst van het hoogste belang is, ons heden animeert.⁴⁰

#####

De tekst van deze rede komt volgende week op de website van de UvH. Eind dit jaar zal een bewerkte versie verschijnen in het tijdschrift *Waardenwerk*.

Ja, het is natuurlijk volstrekt onmogelijk om iedereen uit die veertig jaar te bedanken die bedankt zou moeten worden. Ik noem een aantal mensen en ik hoop dat zij kunnen staan voor heel veel anderen.

Allereerst bedank ik al mijn studenten. In de eerste jaren kende ik ze allemaal persoonlijk. In latere jaren lukte me dat absoluut niet meer. Ik noem Nel Hordijk, Hildegard Wassenaar en Rob Kamsteeg omdat zij mij als beginnend docent meteen op mijn gemak stelden. Met Zier Baak, Mariëtte Graafmans, Marjan Hoogeboom en Monica van Angeren heb ik na hun afstuderen zoveel aangename tijd doorgebracht dat ik bijna zou vergeten dat ze ook mijn studenten zijn geweest. Fons van den Boogert, Monique Schonckert, Agaath Heijboer, Susan Hakvoort, Iris Hartog, Shirley Verschuren, Niki van Houten en Charlotte Molenaar zijn student maar ook assistent van mij geweest. Dank daarvoor. Ilonka Ronkes Agerbeek en Elise van Alphen waren de laatste studenten die ik heb begeleid. Vorig jaar hebben ze respectievelijk een prachtige masterscriptie en een fraai proefschrift bij mij afgerond.

Ik bedank ook al mijn collega's. Van hen herdenk ik Douwe van Houten, Ilja Maso en Nasr Abu Zayd, met wie ik veel te maken had en die veel te vroeg zijn overleden. Voor de plezierige samenwerking op het Humanistisch Opleidings Instituut bedank ik Ton Jorna,

⁴⁰ Achenbaum in Johnson & Walker 2016: 72.

Jan Hein Mooren, Ina Brouwer, Mieke van Wijck, Dieuwertje Bakker, Marianne Wimmers, Rob Buitenweg, Alphons van Dijk en Bert Gasenbeek. (Even tussendoor: collega's en vrienden zijn categorieën die elkaar niet uitsluiten.) Op de UvH had ik behalve met de al genoemde mensen in de begintijd het meeste contact met mijn voorganger Fons Elders, met mijn promotor Henk Manschot, en met Ulla Jansz, Corrie Molenberg en Carla van Baalen. Later kwamen daar Adri Smaling, Harry Kunneman, Joep Dohmen, Laurens ten Kate, Willeke Los en Marco Otten bij. In het College van Bestuur heb ik jarenlang samengewerkt met Jan van der Holst, Arie de Reus en zeer intensief met Caroline Suransky en Hans Alma. Hartelijk dank! En de laatste jaren heb ik kunnen genieten van de samenwerking in onderzoek met Arjan Braam, Wander van der Vaart, Anja Machielse en mijn huidige kamergenoten Pien Bos, Hanne Laceulle en Aagje Swinnen. Ik mag me gelukkig prijzen dat ik op de UvH terecht ben gekomen.

Ik heb natuurlijk als wetenschapper ook dankbaar contact onderhouden met *collega's van buiten de UvH*. Belangrijke vertegenwoordigers uit die groep zijn Cor van der Weele, Ricca Edmondson, Marc Van den Bossche, Dominique Verté, Tony Pinn en Carol Ryff.

Als docent en hoogleraar humanisme heb ik altijd gestreefd naar een goede verstandhouding met de vele *humanistische organisaties*. In dat verband bedank ik Casper Vogel, Jaap Dijkstra, Bob Tapp, Ineke de Vries en Andrew Copson.

In Lieteke van Vucht Tijssen bedank ik de huidige en vroegere leden van de Raad van Toezicht en het Stichtingsbestuur van de UvH.

Last but not least: twee collega's wil ik in het bijzonder bedanken: Gerty Lensvelt-Mulders, mijn laatste leidinggevende, en Joachim Duyndam. Met Joachim werk ik al 30 jaar uitstekend samen. Gerty en Joachim maken het ook mogelijk dat ik tot mijn genoegen nog een aantal jaren onderzoek kan blijven doen aan de UvH.

Tot slot: bedanken vind ik hier niet het meest passende woord. Ik ben blij dat ik hier mijn broer, zussen, zwagers, schoonzussen en neef zie. En vrienden, van wie ik sommige al heel lang ken. En ik ben heel, heel blij met de aanwezigheid van Adinda, Boudewijn en Carien. Ik heb gezegd.

Literatuurlijst

- Achenbaum, W. Andrew. 2016. "Aesop's Fables as Spiritual Touchstones for Ageing." Chap. 5, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 69-83. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Achenbaum, W. Andrew and Lucinda Orwoll. 1991. "Becoming Wise: A Psycho-Gerontological Interpretation of *The Book of Job*." *International Journal of Aging and Human Development* 32 (1): 21-39.
- Alma, Hans A. 2008. "Self-Development as a Spiritual Process: The Role of Empathy and Imagination in Finding Spiritual Orientation." *Pastoral Psychology* 57 (1): 59-63.
- . 2007. "Verbeeldingskracht en transcendentie: de spirituele kracht van kunst." In *De stille kracht van transcendentie: wijsheid in beelden, verhalen en symbolen*, onder redactie van Ina Brouwer, Ine van Emmerik, Hans Alma, Margret van Paassen en Antoinette Scholten, 41-51. Amsterdam: Humanistics University Press, SWP.
- Apostel, Leo. 1998. "Een ander geloven. Een nieuw transcenderen. Over niet-theïstische spiritualiteit [1994]." In *Atheïstische spiritualiteit*, 23-37. Brussel: VUBPRESS.
- Atchley, Robert C. 2016. "Spirituality and Ageing: Yesterday, Today and Tomorrow." Chap. 2, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 13-31. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- . 2011. "How Spiritual Experience and Development Interact with Aging." *The Journal of Transpersonal Psychology* 43 (2): 156-165.
- Bengtson, Vern and Malcolm Johnson. 2016. "Religion, Belief and Spirituality in Old Age: How they Change." Chap. 6, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 87-105. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Blommestijn, Hein. 2010. "The Concept of Spirituality." In *Successful Ageing, Spirituality and Meaning: Multidisciplinary Perspectives*, edited by J. Bouwer, Helen-Anne Ross and Wendy Litjens, 29-36. Leuven: Peeters.
- Bouwer, J., Helen-Anne Ross, and Wendy Litjens, eds. 2010. *Successful Ageing, Spirituality and Meaning: Multidisciplinary Perspectives*. Studies in Spirituality Supplements; 20, edited by Hein Blommestijn, Kees Waaijman and Frans Maas. Leuven: Peeters.
- Braam, Arjan W., Inge Bramsen, Theo G. van Tilburg, Henk M. van der Ploeg, and Dorly J. H. Deeg. 2006. "Cosmic Transcendence and Framework of Meaning in Life: Patterns among Older Adults in the Netherlands." *Journal of Gerontology: Social Sciences* 61B (3): S121-S128.
- Braam, Arjan W., Henrike Galenkamp, Peter Derkx, Marja J. Aartsen, and Dorly J. H. Deeg. 2016. "Ten-Year Course of Cosmic Transcendence in Older Adults in the Netherlands." *The International Journal of Aging and Human Development* 84 (1): 44-65.
- Cole, Thomas R. 1992. *The Journey of Life: A Cultural History of Aging in America*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Coleman, Peter G. and Ann O'Hanlon. 2017. *Aging and Development: Social and Emotional Perspectives*. International Texts in Developmental Psychology, edited by Peter K. Smith. 2nd ed. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Copson, Andrew and A. C. Grayling, eds. 2015. *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*. Chichester, West Sussex, UK: Wiley Blackwell.
- Crowther, Martha R., Michael W. Parker, W. A. Achenbaum, Walter L. Larimore, and Harold G. Koenig. 2002. "Rowe and Kahn's Model of Successful Aging Revisited: Positive Spirituality - the Forgotten Factor." *The Gerontologist* 42 (5): 613-620.
- Dannefer, Dale. 1999. "Neoteny, Naturalization, and Other Constituents of Human Development." Chap. 3, In *The Self and Society in Aging Processes*, edited by Carol D. Ryff and Victor W. Marshall, 67-93. New York, NY: Springer.
- Derkx, Peter. 2016. "De Universiteit voor Humanistiek. De mooiste studie is de mens." Hfdst. 39, In *Vrijdenken en humanisme in Nederland: 40 plekken van herinnering*, onder redactie van Bert Gasenbeek, 238-243. Bussum: Thoth.
- . 2015. "The Future of Humanism." Chap. 21, In *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, edited by Andrew Copson and A. C. Grayling, 426-439. Chichester, West Sussex, UK: Wiley Blackwell.
- . 2013. "Humanism as a Meaning Frame." Chap. 3, In *What is Humanism and Why does it Matter?*, edited by Anthony B. Pinn, 42-57. Durham, UK: Acumen.
- . 2011. *Humanisme, zinvol leven en nooit meer 'ouder worden': Een levensbeschouwelijke visie op ingrijpende biomedisch-technologische levensverlenging*. Humanismen, onder redactie van Marc Van den Bossche. Brussel: ASP, VUBPRESS.
- . 2004. *De multiculturele samenleving: een humanistisch ideaal*. Amsterdam: SWP, Humanistics University Press.
- Dewey, John. 1991. *A Common Faith [1934]*. New Haven: Yale University Press.
- Dijk, Alphons van. 1993. "IJl en vluchtig, maar explosief! Over gevaren van 'spiritualiteit'." *Rekenschap* 40 (2 (juni)): 91-97.
- Dohmen, Josef. 2014. *Wider Die Gleichgültigkeit: Plädoyer Für Eine Moderne Lebenskunst*. Aus dem Niederländischen von Bärbel Jänicke. Zürich: rüffer & rub.
- Dohmen, Joseph. 2013. "My Own Life: Ethics, Ageing and Lifestyle." Chap. 3, In *Ageing, Meaning and Social Structure: Connecting Critical and Humanistic Gerontology*, edited by Jan Baars, Joseph Dohmen, Amanda Grenier and Chris Phillipson, 31-54. Bristol: The Policy Press.
- Duintjer, Otto. 2002. "Spiritualiteit: een optie voor humanisten? [1993]." In *Onuitputtelijk is de waarheid*, 89-99. Budel: Damon.
- Fowler, Jeaneane. 2015. "Spirituality." Chap. 18, In *The Wiley Blackwell Handbook of Humanism*, edited by Andrew Copson and A. C. Grayling, 347-373. Chichester, West Sussex, UK: Wiley Blackwell.

- Fuller, Robert. 2017. "Secular Spirituality." Chap. 34, In *The Oxford Handbook of Secularism*, edited by Phil Zuckerman and John R. Shook, 571-586. New York, NY: Oxford University Press.
- Higgs, Paul. 2016. "New Cultures of Ageing: The Impact of the Third Age on Issues of Spirituality and Religion." Chap. 9, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 141-154. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Huber, Machteld en Garssen, Bert. 2016. "'Relaties tussen zingeving, gezondheid en welbevinden', in: De mens centraal - ZonMw-signalement over zingeving in zorg." ZonMw, accessed June/20, 2017, https://publicaties.zonmw.nl/fileadmin/publicaties.zonmw.nl/ZonMw_zingeving_rapport_web.pdf.
- Jewell, Albert. 2016. "Finding Meaning and Sustaining Purpose in Later Life." Chap. 11, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 179-197. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Johnson, Malcolm and Joanna Walker. 2016a. "Spirited Ageing." Chap. 1, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 1-10. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- . 2016b. *Spiritual Dimensions of Ageing*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Kok, Almar A. L., Marja J. Aartsen, Dorly J. H. Deeg, and Martijn Huisman. 2017. "Capturing the Diversity of Successful Aging: An Operational Definition Based on 16-Year Trajectories of Functioning." *The Gerontologist* 57 (2): 240-251.
- Kuijman, Wouter. 2001. *Een mantel met sterren. Religieus humanisme in het Humanistisch Verbond*. Humanistisch Erfgoed; 3. Utrecht: Het Humanistisch Archief.
- Laceulle, Hanne. 2011. "Laatmodern ouder worden: een spiritueel perspectief." In *Goed ouder worden*, onder redactie van Peter Derkx, Alexander Maas en Anja Machielse, 29-46. Amsterdam: SWP, Humanistics University Press.
- Leget, Carlo. 2016. "'Hedendaagse uitingen van zingeving', in: De mens centraal - ZonMw-signalement over zingeving in zorg." ZonMw, accessed June/20, 2017, https://publicaties.zonmw.nl/fileadmin/publicaties.zonmw.nl/ZonMw_zingeving_rapport_web.pdf.
- . 2013. *Zorg om betekenis. Over de relatie tussen zorgethiek en spirituele zorg, in het bijzonder in de palliatieve zorg*. Amsterdam: SWP, Humanistics University Press.
- MacKinlay, Elizabeth. 2016. "Ageing and Spirituality Across Faiths and Cultures." Chap. 3, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 32-50. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Macnicol, John. 2015. *Neoliberalising Old Age*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- McFadden, Susan H. 1996. "Religion, Spirituality, and Aging." In *Handbook of the Psychology of Aging*, edited by James E. Birren and K. Warner Schaie. 4th ed., 162-177. San Diego, CA: Academic Press.

- Moody, Harry R. 2016. "Stages of the Soul and Spirituality in Later Life." Chap. 4, In *Spiritual Dimensions of Ageing*, edited by Malcolm Johnson and Joanna Walker, 51-68. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mooren, J. H. M. 2011. *Verbeelding en bestaansoriëntatie*. [Utrecht]: de Graaff.
- Naess, Arne and Per Ingvar Haukeland. 2002. *Life's Philosophy: Reason and Feeling in a Deeper World*. Translated by Roland Huntford. Athens, Georgia: The University of Georgia Press.
- Polak, Leo. 1947. "Eenheid boven geloofsverdeeldheid [1931]." In *Verspreide geschriften: Deel I*, 101-126. Amsterdam: G. A. van Oorschot.
- Rowe, John W. and Robert L. Kahn. 1997. "Successful Aging." *The Gerontologist* 37 (4): 433-440.
- Spigt, Piet. 2014. "De eeuwige beproeving van Job [1965]." In *Piet Spigt: Humanist onder de vrijdenkers en vrijdenker onder de humanisten*, onder redactie van Bert Gasenbeek, 163-175. Humanistisch Historisch Centrum / Papieren Tijger.
- Spong, John Shelby. 2011. "Job: Icon of a New Consciousness." Chap. 21, In *Re-Claiming the Bible for a Non-Religious World*, 163-168. New York, NY: HarperCollins, HarperOne.
- van der Wal, Koo. 2008. "Religieus humanisme. Een filosofische beschouwing [1988]." Hfdst. 4, In *Humaniteit. Uitdagingen en perspectieven voor een eigentijds humanisme*, 63-78. Kampen: Klement.
- van Praag, J. P. 1981. "Humanisme en religie." *Rekenschap* 28 (1 (maart)): 2-7.
- Wilkinson, Peter J. and Peter G. Coleman. 2011. "Coping without Religious Faith: Ageing among British Humanists." Chap. 6, In *Belief and Ageing: Spiritual Pathways in Later Life*, edited by Peter G. Coleman and colleagues, University of Southampton, 97-111. Bristol, UK: The Policy Press.
- . 2010. "Strong Beliefs and Coping in Old Age: A Case-Based Comparison of Atheism and Religious Faith." *Ageing and Society* 30 (2): 337-361.
- Zuckerman, Phil and John R. Shook, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Secularism*. New York, NY: Oxford University Press.